

І.І Дробот

**МИКИТА ШАПОВАЛ ПРО УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ:
ПОГЛЯД З ЕМІГРАЦІЇ**

Серед недостатньо вивчених питань залишається історія української політичної еміграції. Як відомо, поразка української національної революції, встановлення радянської влади на значній українській території, розподіл українських земель серед сусідніх держав стали головними причинами того, що велика кількість населення України змушена була залишати свої домівки і шукати щастя та захисту за межами рідної землі. Особливо нетерпимо до своїх політичних опонентів ставився радянський уряд, який вбачав в них загрозу існуванню свого режиму.

Представниками української політичної еміграції були переважно ті, хто працював у складі Центральної Ради, урядів Української Народної Республіки, члени численних політичних партій, вояки армії УНР і Української галицької армії. Вимушено емігрувавши, всі вони, без винятку, мріяли про повернення на Батьківщину. Однак головною умовою цього повернення було утворення Української незалежної соборної держави. Тому в середовищі політичних партій і рухів розгорнулася робота, спрямована на згуртування національних сил, здатних очолити боротьбу за втрачену українську державність. Провідники цих сил розробляли теоретичні засади політичних і тактичних концепцій цієї боротьби.

Не становили винятку і українські соціалісти-революціонери, очолювані відомим публіцистом, вченим, державним і політичним діячем М.Ю.Шаповалом. Це політичне угруповання зосередило свою роботу у Чехословацькій республіці, розгорнувши тут, при підтримці місцевого уряду, активну політичну і громадську діяльність на користь української справи. Соціалісти-революціонери досягли значних успіхів перш за все завдяки активній, наступальній, непримиренній до ворогів української державності позиції свого лідера – М.Шаповала.

Ми не ставимо за мету вдаватися до детального аналізу біографії М.Шаповала, всієї його багатогранної праці. Обмежений обсягом даної публікації, автор намагався проаналізувати лише деякі погляди М.Шаповала на українське питання, зокрема – причини поразки української національної революції та бачення ним шляхів боротьби за українську державність.

Як відомо, чимало праць М.Шаповала були опубліковані ще за його життя, пізніше його соратниками. Однак не вся його теоретична

спадщина відома читачам, дослідникам. Зокрема, в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України зберігається рукопис праці М.Шаповала російською мовою “Суцність українського вопроса”. Ми не маємо даних, чи ця праця опублікована. У ній автор говорить про складність українського питання, необізнаність переважної більшості тогочасних політиків у його суті. Тому він і робить спробу розкрити його суть у розумінні своїх однопартійців – соціалістів-революціонерів.

Під українським питанням необхідно розуміти, писав М.Шаповал, перш за все завдання економічного, політичного та національно-культурного відродження українського народу. Окрім цього, українське питання включає в себе кілька проблем, які не можуть бути однаково зрозумілі представникам інших національностей, особливо тих, що мають власну національну державу. Навіть українці по-різному розуміють ці проблеми в залежності від приналежності до того чи іншого класового, ідеологічного угруповання, а також від рівня суспільно-політичної свідомості [1, с.2].

Щоб зрозуміти в основних рисах українське питання, необхідно, як зазначає М.Шаповал, вивчити рушійні сили українського руху. До їх пізнання можна прийти одним шляхом: “вивчення хоча б основних ліній соціальної структури населення, що проживає на українській етнографічній території, і форми діяльності пануючих суспільних груп” [1, с.3].

В рукописі міститься глибокий аналіз життя українців на всіх етнічних українських територіях, що входили до складу сусідніх держав, характеристика історичного минулого українського народу, його мовних особливостей, розглядається роль міста і села в структурі української спільноти, стан української освіти. Перебуваючи у складі інших держав, український народ піддається денаціоналізації, за словами М.Шаповала, духовна енергія пригнобленого народу використовується поневолювачами.

Через всю працю проходить думка, що український народ є соціально і політично поневоленою нацією, а пануючою є чужа буржуазія, яка складається з представників інших народів. Повсюди спостерігається стан панування і поневолення, а не співіснування різних національностей. Для українського народу національне питання було питанням і соціальним. Політичному визволенню українського народу повинно передувати його соціальне відродження. “Розширення соціального досвіду – ось основний напрямок цього руху до цілі: до визволення від соціальної залежності від чужих пануючих класів, до ослаблення культурної від них залежності шляхом створення овоєї культури, нарешті, визволення від політичного панування, від чужого управління і зруйну-

вання панівної системи права, створення своєї системи права як норми поведінки, тобто розвиток своїх вольових імпульсів і створювані ними норми права” [1, с.38].

М.Шаповал наголошував, що одним з найскладніших є питання об'єднання розпорошених українських земель, що знаходились під пануванням інших держав. Це є головним завданням українського народу, бо без їх об'єднання неможливо побудувати соборну українську державність. “Збирання українських земель, захоплених різними державами, під одним дахом Української держави є змістом українського руху, його трудністю, його просторовим розмахом, його міжнародним значенням. Трудністю в тому, що українське питання зразу загрожує чотирьом державам їх реконструкцією; розмахом в тому, що українське питання проявляється на просторі близько 900 000 кв. кілометрів, тобто 1/10 площі Європи; значенням в тому, що навколо українського питання завжди буде плестись складна міжнародна інтрига. В жорсткій боротьбі за територію і населення Європа не раз наштовхнеться на українське питання і як не завелика Росія по відношенню до України, але вона менша, ніж Європа по відношенню до Балкан, однак Європа вже раз доказала, що вона може впасти в шаленство війни за Балкани. Чи виключена ця можливість в боротьбі за Україну? Чим напруженішим буде український рух, тим напруженішою буде міжнародна боротьба. Пригноблення сорокамільйонного народу – це величезне джерело соціальної динаміки, яка буде давати величезний ефект в політиці. Умовити пригноблених неможливо – їх можна тільки заспокоїти шляхом задоволення їх природних загальнолюдських потреб” [1, с.54].

Можна лише дивуватись далекоглядності М.Шаповала, який фактично передбачив збройні конфлікти в Європі і в усьому світі за території.

Вибір шляху, форм і методів боротьби за соборну самостійну Українську державу постійно знаходився в центрі уваги соціалістично-революціонерів. У лютому 1932 р. М.Шаповал виступив з доповіддю “Небезпека війни і наша позиція” в соціалістичному клубі в Празі. Характеризуючи міжнародне становище, він пророкував неминучість війни, розв'язаної фашистською та комуністичною диктатурами “за монополізацію своєї форми насильства” [2, с.2]. Він застерігав, що український народ, знаходячись територіально, економічно і культурно між цими диктатурами, не повинен ставати на чийсь бік, бо це розколе його на два братовбивчі табори. “Наш шлях третій, – наголошував М.Шаповал. – Той, який дає нам змогу використати наше положення між Сходом і Заходом на свою користь... До державно-національної й

соціально-економічної волі, яка може бути забезпечена тільки в самостійній Соборній Українській Трудовій Республіці” [2, с.10].

Коли ж мова йде про національне і соціальне визволення українського народу, то есери вважали, що у нього для цього є всі підстави і засоби. “Досить етнографічного українського простору (поверх 900 тис. кв. км), досить живої сили (поверх 40 мільйонів), великий обсяг природних скарбів, необмежені можливості індустріалізації, всі дані для організації власного самодостатнього господарства; значний ступінь культури, зріст свідомості державно-національних інтересів, зростання волі й здібностей до власної державної самоуправи” [2, с.9].

Розробляючи програмові принципи політичної діяльності, українські соціалісти-революціонери чимало уваги приділяли політичним та ідеологічним засадам майбутньої української самостійної соборної трудової республіки, за яку вони боролися. На думку есерів, головною рушійною силою української революції є трудова демократія, яка складається з хліборобів (92 відсотки), робітників (4-5 відсотків), ремісників, дрібної службової інтелігенції та тієї, яка працює в галузі культури, освіти, науки (2-3 відсотки) [3, с.45]. Ця група українців створює матеріальні блага. Решту суспільних функцій виконують представники національних меншин – росіяни, поляки, румуни, угорці, євреї. Саме вони займають провідні позиції в промисловості, фінансах, торгівлі, науці, культурі, політиці, адміністрації. В цих галузях українці складають дуже малу частину. Отже, зазначає М.Шаповал, українська нація представляє з себе неповне суспільство, на відміну, наприклад, від німецької нації, де всі суспільні функції виконують німці. Таким чином, на всій українській території панує міжнаціональна система поділу суспільної праці [3, с.18]. Отже, чи можна вживати термін “українське суспільство”, коли українська нація є лише частиною “суспільства на Україні”? – запитує М.Шаповал. Не можна, стверджує він, бо українська нація є неповне суспільство. Тому потрібно говорити про “різонаціональне суспільство на Україні” [3, с.19].

М.Шаповал розглядає форми визиску українського народу на етнічних українських землях. Майже вся українська нація працює на поміщиків, капіталістів, бюрократів, попівство - пануючі класи, які є представниками чужих націй. Вони користуються результатами української праці, чужий капітал визискує і поневолює Україну економічно, політично і культурно. Тож капіталістичний визиск є першою і головною формою визиску України, формою її неволі. Тому потрібно передусім визволяти український народ від капіталізму.

Другою формою визиску, на думку М.Шаповала, є служба українців у чужих військах. Україна, наголошує він, розділена між кількома іноземними державами, кожна з них “бере українців до свого війська і їхньою силою, кров’ю та жертвою охороняє себе саму та своє панування над Україною” [3, с.24]. Не за власну державу, а за її поневоловачів гинули знедолені, роз’єднані українці, сплачували податок кров’ю. І що найстрашніше, наголошує М.Шаповал, “накинулись сусідні народи на Україну, що має землі вдвоє більше, ніж Франція, і населення 40 мільйонів, а ці 40 мільйонів такі культурно слабкі, що й оборонитися не можуть” [3, с.26].

М.Шаповал гнівно засуджує таку форму визиску, як колонізація української території чужими народами. Внаслідок цього відбуваються незворотні етнодемографічні зміни на українських землях. Поступово промисловість, фінанси, торгівля, наука, адміністрація перейшли до рук представників національних меншин, українські міста перетворилися у ворожі українцям осередки. Через це українська нація обернулася в неповне суспільство, через це запанувала в Україні міжнаціональна система поділу суспільної праці, через це українська нація стала не суспільством, а лише трудовим класом у ньому [3, с.27].

Найбільш небезпечним, на думку М.Шаповала, є духовне поневолення. Повсюди в західноукраїнських землях, на Буковині, в Закарпатті, в більшовицькій Росії спостерігається денаціоналізація українського народу, йому нав’язують чужу ідеологію, “накидаються проти української школи, літератури, мистецтва і релігії як проти основних форм духовної організації людей, інакше кажучи, проти організації свідомості українського народу” [3, с.28]. Поневоловачі найбільше бояться свідомості, над якою не можна панувати.

Нарешті, М.Шаповал розглядає таку форму визиску і поневолення України, як захоплення українських земель і їх природних багатств іншими народами. Сусідні держави, захопивши українські землі, нещадно їх експлуатують, внаслідок чого вони виснажуються, зникають ліси, ріки, озера, вичерпуються надра – вугілля, нафта, сіль, залізо, руда та інші корисні копалини. Автохтонне українське населення витісняється на непридатні землі, емігрує в чужі далекі країни. Це веде до біологічного вимирання українців [3, с.29].

Розглядаючи економічні та соціальні форми поневолення та визиску українського народу, есери приходять до висновку, що їх “програмою є революційний соціалізм, програма визволення трудових мас, програма збудування сільсько-робітничої трудової самостійної і соборної Української Республіки. Це є програма Української партії соціалістів-революціонерів” [3, с.42].

Першою політичною засадою цієї програми є соборність. Як її потрібно розуміти? Передусім, це соборність державно-політична: революція має визволити весь український народ на його етнографічних територіях, який має зібратись (звідси слово “соборність”) в одній державі. В Українську Республіку мають увійти всі українські землі, що входили до складу СРСР, Польщі, Румунії, Чехословаччини. При цьому есери вважали, що не обов’язково дотримуватись повного централізму. Можливо, що трудова республіка Україна являтиме собою національний союз вільних спілок, тобто буде побудована на принципах внутрішнього федералізму. Підкарпаття, Галичина, Волинь, Буковина, Правобережна Україна, Кубанщина і Крим – основні складові української федерації. Українським соціалістам-революціонерам Українська Республіка мріялася великою державою. Вона займає майже 900 тис. кв. км і нараховує 50 мільйонів населення. Федеральний або центральний уряд займався б міжнародними справами, піклувався б про охорону кордонів та конституції, регулював би непорозуміння і відносини між автономними частинами [3, с.43].

Соборність розумілась соціалістами-революціонерами також “у великому співробітництві всіх частин України на полі господарства і духовної культури з метою витворення спільних переживань усього українського народу” [3, с.43]. Тобто, щоб русин, гуцул, наддніпрянець, кубанець творили і жили одним духовним життям, щоб міцніла морально-психологічна єдність між усіма групами українського народу. Спільні духовні чинники виникають лише на ґрунті співпраці. Тож завдання партії полягає в тому, щоб вести роботу, аби українці з усіх земель співпрацювали в кожній організації, установі тощо. Не повинно бути регіональної ізоляції, особливо політичних партій, які є соборницькими в політиці і соборними в організації. Культурні установи і організації теж мають бути не лише соборницькими в програмах, але й соборними в своєму складі. Щодо господарської політики, то соборність тут буде передумовою успішного соборництва в політиці.

Однією з важливих засад майбутньої трудової української республіки має бути політично-державна самостійність, бо без цього не може бути визволення українського народу. Разом з тим, має бути господарська і культурна самостійність, що є важливою передумовою державної самостійності [3, с.44].

Есери вважали, що революційність українського народу це також важлива політична засада. Українці повинні активно боротися проти нав’язуваних їм чужих законів. Більшовицький, польський, румунський,

чехословацький уряди на окупованих українських землях впроваджували своє право з метою поневолення українців. Це було насильством, безправ'ям, проти яких необхідно боротися і заводити своє право.

Важливою політичною засадою є максималізм. Соціалісти-революціонери вимагали повного політичного визволення, повної державної самостійності України. Українці повинні ставити питання не про порозуміння й співпрацю з поневолювачами, а про повне їх усунення, небажання ділити з ними владу, прагнути відібрати у них цю владу. На культурницькій ниві соціалісти-революціонери також боролися “за повноту української культури”, щоб кожний українець з дитинства жив в оточенні своєї культури, як це заведено в інших націях. “Вимагаємо, писав М. Шаповал, – повної політичної самостійності, щоб припинити визиск нас чужими державами і головне, щоб український народ не мав ніяких обмежень у своїй культурній роботі” [3, с.45].

Розробляючи політичні та ідеологічні засади майбутньої трудової української республіки, соціалісти-революціонери брали на озброєння інтернаціоналізм. Інтернаціоналізм – це “такий напрям політики, котрий вимагає підтримувати солідарність і співпрацю трудових мас всіх народів”. Це по-перше. А по-друге – “інтернаціоналізм домагається усамостійнення і урівноправнення всіх народів світу без огляду на їх величину і культурний рівень. Мир і згода між народами – така мета інтернаціоналізму” [3, с.46].

Українські соціалісти-революціонери засуджували “буржуазний націоналізм”, бо, на їх думку, “буржуазія всіх країн і народів, пануючих і поневолених, вважає за націю лише себе”. Своє панування, свою політику вона називає “націоналізмом”, прикриваючись яким визискує та поневолює робітників і селян.

Справжніми націоналістами М. Шаповал вважав лише тих, хто стоїть за визволення селянсько-робітничої більшості нації, тобто соціалістів, зокрема українських есерів. “Ми націоналісти тому, що хочемо визволення всієї нації, але ми інтернаціоналісти тому, що всім народам бажаємо того, чого бажаємо собі” – зазначав він [3, с.48].

У лютому 1927 р. у Празі відбулася конференція українських соціалістів-революціонерів, на якій було прийнято програму партії. Зібрання прийняло резолюцію “Українська політична еміграція і завдання Української партії соціалістів-революціонерів”, в підготовці якої активну участь брав М. Шаповал. У ній зазначалося, що окупація України Росією, Польщею і Румунією викликала збройний опір українського народу. Після поразки української національної революції

велика кількість політиків, учасників збройної боротьби змушені були залишити рідну землю. Вони розсіялися по світу, але залишилися вірними гаслам суверенності і соборності українських земель, продовжують боротьбу за здійснення цієї найближчої мети української нації [4, с.3]. Більшовизація підросійської України зруйнувала паростки державницької свідомості українства. В свою чергу на західноукраїнських землях під проводом української політичної інтелігенції набирає розмаху боротьба за соціальні і національні права трудових людей.

Провідники есерів вважали, що історична традиція і географічно-економічне становище Польщі при сучасному капіталістичному розвитку змушують її правлячі кола шукати виходу тільки на схід. Тому вони ніколи не зможуть примиритися з "ідеєю самостійної України в етнографічних межах, тобто з ідеєю зречення західноукраїнських земель". Есери наголошували, що єдиною силою, яка здатна організувати там опір польському наступу, є власний народ, що орієнтується на власний ідеал – самостійну соборну Україну, не підлеглу ні Польщі, ні Москві. Він не дозволить себе обдурити ілюзорними обіцянками жодної із сторін, а буде дбати про власний політичний, господарський і культурний розвиток [4, с.6].

В резолюції містився аналіз становища українського населення Буковини і Бессарабії, які знаходились під румунською окупацією. Соціалісти-революціонери визначили свою позицію з цього питання. Беручи до уваги, що доля цих земель може вирішитись тільки в зв'язку з вирішенням долі Наддніпрянської України, Галичини та Волині шляхом революційної боротьби, есери вважали своїм обов'язком підтримувати місцеве українське населення "в його змаганні до боротьби за досягнення своїх політичних прав і підготовляти до одностайного виступу разом з Галичиною й Великою Україною для створення Єдиної Соборної Трудової Української Республіки" [4, с.8].

Як у звіті Головного політичного комітету, що його зробив М.Шаповал, так і у виступах учасників конференції рішучій критиці піддавались комуністична партія та уряд радянської України. Це знайшло свій вияв у резолюції "Відношення до сучасної влади в УРСР". В ній зазначалось, що КП(б)У, будучи тільки краєвою організацією російської ВКП(б), позбавлена всякої автономії, тому всі декларації про "самостійність" чи "рівноправність" України в СРСР є тільки свідомим дурисвітством пануючого московського центру, що обернув Україну в свою колонію.

В резолюції були сформульовані принципи ставлення есерів до СРСР. Констатувалося, що вони залишаються на непримиренних

позиціях до більшовицької ідеології, програми і методів диктатури над трудовими масами, продовжуватимуть змагання з визволення поневолених націй, за суверенність української державності.

Однією з вимог, що їх висували есери, було завдання перетворити СРСР на справжній союз самостійних радянських демократичних трудових республік, до якого Україна вступить як самостійна радянська республіка. Соціалісти-революціонери вимагали приєднати до України Кубань, відрізані українські території Курщини, Воронежчини й Донеччини, забезпечити національно-культурні права українцям, розсіянним по СРСР, а також “проголосити принцип соборності всіх українських земель в одній соборній Соціалістичній Республіці в етнографічних межах” [4, с.11].

Цікаві думки висловив М.Шаповал стосовно майбутньої долі Європи, в тому числі і України. Він виходив з тієї ситуації, що утворення Ліги Націй на чолі з провідними країнами Європи сприяло виникненню нової політичної обстановки. Консолідована Європа почне загальний наступ на схід, де об'єктом наступу буде СРСР і менші країни. Це буде останній бій з більшовизмом, а для українців створяться сприятливі умови. В цей період Польща і Румунія не зможуть існувати автономно, вони мусять реорганізуватись, а тому зростуть шанси реалізації ідеї соборності України. Загальним наслідком протистояння між Заходом і Сходом буде знищення більшовизму. В результаті “постане вільна Україна, народ наш одержить сприятливі умови його життя і розвитку”.

Враховуючи ці обставини, есери висували завдання політичного, економічного і культурного плану. Головне, це розгортання боротьби за визволення розпорочених українських земель – Галичини, Волині, Буковини, Бессарабії. Для цього необхідно вести підготовку сил, просвітницьку діяльність, формувати визвольну ідеологію серед українського народу. Потрібно було також встановити зв'язки з соціалістичними силами в Європі, пропагувати ідею нової України в середовищі трудових мас. За словами М.Шаповала, без напруженої, повсякденної праці по підготовці власних сил нової України не буде і якщо партія соціалістів-революціонерів не виконає свого завдання, то вона мусить зійти зі сцени політичної боротьби [5, с.41].

Українські соціалісти-революціонери не визнавали соборно-державницьких програм інших політичних партій та рухів. Виступаючи проти співпраці в політичному плані з представниками інших політичних партій, рухів та зокрема “буржуазних націоналістів”, соціалісти-революціонери все ж сподівались на взаємодію з ними при певних

умовах, зокрема, при побудові “трудової республіки”. Особливо їх сподівання зросли після появи в 1923 р. на сторінках “Нової України” статті В.Винниченка “Єдиний революційно-демократичний національний фронт”. Такий фронт, за задумом В.Винниченка, мав стати на перешкоді російському наступу і з його допомогою можна визволити український народ від національного і політичного поневолення. Цього не може здійснити жодна окремо взята соціалістична течія, а лише спільними зусиллями, об’єднавшись у єдиний фронт української трудової демократії. До цього фронту не могли входити “реакційні” українські політичні чинники, зокрема монархісти різних відтінків, російські комуністи, петлюрівці [6, с.126].

М.Шаповал, виражаючи програмові погляди своєї партії, на олошував, що єдиний національний фронт мають складати трудові маси – селянство, робітництво і зв’язана з ними інтелігенція. Вони складають трудову демократію. Єдиний національний фронт трудової демократії може умовно означати загальний єдиний національний фронт, тому що саме ці групи складають майже всю українську націю. Трудова демократія, за задумом соціалістів-революціонерів, як переважна більшість нації має право ототожнювати свої інтереси з національними інтересами, свою політику з національною політикою, своє визволення з національним визволенням, свою державу з національною державою, свою культуру з національною культурою [7, с.15].

М.Шаповал та його соратники закликали український народ сконсолідувати свої сили для боротьби за найсвятіше, що є у людини, – за своє життя у вільній соборній українській державі. Всі сили, всі почуття, думи, вчинки, наставляли вони, повинні бути направлені на визволення, побудову власної української соборної держави.

1. Шаповал Н. Сущность украинского вопроса (рукопис) – Центральный державный архив вищих органів влади і управління України (Далі ЦДАВО України), ф. 3563, оп. 1, спр. 52.

2. Шаповал М. “Небезпека війни і наша позиція” // Трудова Україна 1932 – Ч 7-8.

3. Шаповал М. Засади української визвольної програми // Велика революція і українська визвольна програма. – Прага. 1928

4. Резолюції Закордонної конференції Української партії соціалістів-революціонерів. 6 лютого 1927 року. Прага. 1927.

5. ЦДАВО України, ф. 3563, оп. 1, спр. 2.

6. Трошинський В.П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К., 1994.

7. Шаповал М. Складка сил // Шлях визволення Прага – Берлін. 1923.

Drobot I.

**МΥΚΥΤΑ ШΑΡΟΒАІ. SPEAKING ABOUT THE UKRAINIAN QUESTION: A POINT
OF VIEW FROM EMIGRATION**

Political views of famous ukrainian publicist, scientist, statesman Mykyta Shapoval are analysed in this article. He was one of the leaders of ukrainian socialist-revolutionaries who after the defeat of Tsentralna Rada had to transfer their activity to emigration (Czech republic).

M. Shapoval and his companions in arms called on ukrainian people to consolidate their forces in the struggle for free, independent ukrainian state. The author of the article analyses Shapoval's attitude to the USSR.